

İslam SADIQ

Filologiya üzrə elmlər doktoru

Folklor İnstitutu

islam-sadiqli@rambler.ru

YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNLI VƏ ŞUMER QAYNAQLARI

Açar sözlər: Y.V.Çəmənzəminli, roman, Şumer, motiv, Enlil, şərab, qaynaq

Key words: Y.V.Chamanzaminli, “Girls spring”, novel, Sumerian, motif, Enlil, wine, source

Ключевые слова: Ю.В.Чемэнзэминли, роман, шумер, мотив, Энлил, вино, источник

Böyük Azərbaycan yazıçısı Yusif Vəzir Çəmənzəminli həm zəngin ədəbi bir irs qoyub getmiş, həm də bu əsərləri yazmaq üçün həyatın keşmə-keşlərinə dözməyə, ağırlı-acılı bir ömür yaşamağa məcbur olmuşdur. Ağırlı-acılı ömür deyəndə sözsüz ki, hər şeydən öncə, onun repressiya qurbanı olduğu yada düşür. Lakin mən burada yalnız onu nəzərdə tutmuram. Yusif Vəzirin repressiyadan çox-çox əvvəlki ömrü də o qədər xoş keçməmişdir. Yazıçının Kiyevdə, İstanbulda, Aşqabadda (Ürgəncdə), Fransanın Paris və Klişi şəhərlərində yaşadığı günlər də xeyli ağırlı-acılı olmuşdur. Hətta Klişi şəhərində fəhləlik eləmək zorunda qalmışdır. Onun həmin şəhərlərdəki həyatı həm maddi, həm də mənəvi sıxıntılar içində keçmişdir.

Yusif Vəzirin “Qızlar bulağı” romanı haqqında nə qədər yazılsa da, bu əsərdə toxunulmamış elə məsələlər var ki, onların öyrənilməsinə yenə ehtiyac duyulur.

Y.V.Çəmənzəminli “Qızlar bulağı” romanını Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabından əvvəl yazmış, lakin onu heç yerdə çap etdirməmişdir. Görünür, əsər onun ürəyincə olmamışdır. Ona görə də bu romanı 1934-cü ildə yenidən işləmişdir. Yazıçı bu barədə 1934-cü ildə “Gənc işçi” qəzetində çap olunmuş “Qərardan sonra” adlı məqaləsində yazırdı ki, “Qızlar bulağı” romanını yeni mənbələrə istinadən tamamilə dəyişib yeni bir əsər etdim [1]. Eyni fikirlərə yazıçının 1935-ci ildə yenə “Gənc işçi” qəzetində çap olunmuş “Qərardan sonrakı yeni əsərlərim” və “Vışka” qəzetində çap olunmuş “Etimadı doğrul-

dacağam” başlıqlı yazılarında da rast gəlirik [2; 3]. Bundan başqa, yazıçının şəxsi arxivində romanın onun öz xəttilə yazılmış altı əlyazması var ki, bu da əsərin bir neçə dəfə işləndiyini göstərir [4].

“Qızlar bulağı” tarixi romandır. Yazıçı özü “Qızlar bulağı”nı tarixi roman adlandırmış və burada yaxın Şərqi eramızdan iki min il əvvəlki həyatını işıqlandırdığını yazmışdır. Bu tarix gedib Şumer dövrünə çıxır və əsərdəki bir çox süjet, obraz və motivlər Şumer tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır.

“Qızlar bulağı” romanı başlayan kimi müəllim Kəbusey sonuncu dərs olduğunu bildirir. O, gənclərə Xoruz qəbiləsinin tarixini öyrətmək istəyir və bildirir ki, bütün bunlar mixi xətti ilə gil kərpiclərin üzərinə yazılmışdır. Burada istər mixi yazının, istərsə də kərpiclərin adının çəkilməsi şumerləri yada salır. Hazırda dünyanın ən iri muzeylərində təxminən 200 min yazılı gil kərpic-gil kitab saxlanılır. Onların böyük bir hissəsi şumer dilində yazılmışdır. Mixi yazısı və gil kitablar şumerlərin dünya mədəniyyətinə verdikləri ən böyük töhfədir.

“Qızlar bulağı” romanında şərab içməkdən, məst olmaqdan danışılır. Hətta burada tanrının da şərab içib məst olduğu vurğulanır. Kəbusey şərabın tarixinin bəşəriyyət qədər qədim olduğunu söyləyir. Sonra Əmilmərduqun dililə deyir: “Xülasə, şərab mənim üçün bir sirdir. Sizə bir misal söyləyim. Bir xaldehyalı tərkidünya əyyaş bir ellinə rast gəlib, ona nəsihət etməyə başlayır:

- Şərab içmə, məst olma, xaliq bizi ayıqlıq üçün yaratmışdır, – deyir.

Ellin gülür:

- Aldanma – deyir, xaliqin də sən kimi məstdir. Zatən məst olmasaydı, sən tək axmağı yaratmazdı...” [5, s. 347].

Burada Şumer mətnlərində rast gəlinən iki fikir var. Birincisi, şərabın tarixidir. Şumer mətnlərində pivə və şərabdən çox danışılır. Ninkaşi pivə tanrısıdır, o pivə istehsalına rəhbərlik edir. Şumer mətnlərində pivə və şərabın insanlar yaranmamışdan öncə mövcud olduğu söylənilir. Deməli, insanlardan əvvəl tanrılar pivə və şərab içmişlər. Bir neçə mətndə tanrının şərab içib məst olduğuna rast gəlirik. Enki və Ninqursağ ilk insanı yaradarkən onlar şərab içdiklərinə görə, yaratdıqları ilk insan şikəst olur, ona ruh verə bilmirlər.

Enkinin sevgi, məhəbbət tanrısı İnannanı öz evində qonaq saxladığı səhnədə də onun şərab içib məst olduğunu görürük. Hər iki mətn romandan yuxarıda verilmiş parçanın məzmunu ilə yaxından səsleşir. Tanrının insanı yaradarkən məst olması, insanların axmaqlığının səbəbinin də onunla bağlanması isə Enki və Ninqursağın ilk insanı yaradarkən şərab içdikləri səhne ilə eynidir.

“Qızlar bulağı” yeddi ərənin nağılı ilə başlayır. Sonra yeddi qızın adı çəkilir və yeddi ərənin qızların ətrafına toplaşib ney çalır. Burada “yeddi ərənin səsi haqqın səsidir” və “Biz yeddi qız haqqın şən çırağıyız” misralarında söylənen fikirlər yeddi ərənlə yeddi qızın tanrıya bağlılığına işarə ola bilər.

“Haqqın səsi” və “haqqın şən çırağı” ifadələri bu fikri söyləməyə tam əsas verir. Bu motiv Şumer mətnlərindəki Enkinin və Ninqursağın ilk dəfə yeddi kişi və yeddi qadın yaratdıqları bilgilərlə də yaxından səsləşir [6, s. 67; 7, s. 181]. Bu qədər yaxınlığın, oxşarlığın təsadüfi olmadığını düşünmək olar.

“Qızlar bulağı” romanında sərkərdənin seçilməsi ilə bağlı maraqlı bir səhnə var. İskitlərin sərkərdəsi Quzatay öldürülür və ordu başsız qalır. Bu zaman Runca xatın deyir:

- ...sərkərdə seçilməz, hünərləri ilə şöhrət bularaq öz-özünə ordu başına çıxar. Quzatayın yerində oturacaq bir adamım yoxdur [5, s. 415].

Bu səhnə də “Bilqamis və Ağa” adlı Şumer dastanındakı bir motivlə demək olar ki, üst-üstə düşür. Kiş şəhərinin xaqanı Ağa Uruk şəhərinə hücum edib onu özünə tabe etmək, adamlarını da aparıb qul kimi Kiş şəhərində işlətmək istəyir. Bu zaman Uruk şəhərinin xaqanı üzə çıxmır, görünmür. Ümumiyyətlə, həmin vaxt Uruk şəhərində xaqan olub-olmadığı bilinmir. Urukun tərkibindəki Kulab şəhərinin başçısı Bilqamis işi belə görüb meydana çıxır. Ağanın elçilərini qarşılayır. Urukun Kişə tabe olmasını qətiyyənlə qüruruna sığışdırmır, elə igidliklər, qəhrəmanlıqlar göstərir ki, Ağa davasız-şavasız geri çəkilir. Xalq yığışib Bilqamısı Urukun xaqanı seçir [8, s. 163].

Runca xatunun “sərkərdə seçilməz, hünəri ilə ordu başına çıxar” fikri ilə Bilqamisın Urukun xaqanlığına xalq tərəfindən gətirilməsi motivi də bir-birini yaxşı tamamlayır.

“Qızlar bulağı” romanında bir uçmaq motivi var. Motiv belədir ki, “fəqirlər meşədən ilan tutub yeyir və sonra da uçub ağaca qonurlar” [5, s. 367-368]. Bu parça romanın birinci hissəsindəki altıncı ərənin nağılındandır. Bu nağıla qulaq asan Ceyniz yoldaşının qolunu sıxaraq deyir:

- Bu ərən də bizi xam ələ salmış: adam da uçarmı? [5, s. 368].

Əlbəttə, “adam da uçarmı?” sualı çox düşündürücüdür. İlk baxışda bu suala “insan uçmaz” deyib bircə kəlmə ilə cavab vermək olar. Lakin burada tələsmək lazım deyil. İnsanın uçmağı motivinin üstündən keçib, onu əhəmiyyətsiz bir şey hesab etmək son nəticədə yanlışlığa gətirib çıxara bilər. Ona görə bu motivi açmaq üçün yenə Şumer mətnlərinə üz tutmaq lazımdır.

Balıqçı Etana küləyin qanadlarını sındırdığına görə, Tanrı An cəzalandırmaq üçün onu göyə – yanına çağırır. Etana uçub göyə-Anın yanına gedir və ordan da uçub geri – yerə qayıdır. Etana insandır. Mətnə onun uçduğundan danışılır. Şumer mətnlərində tanrıların uçduqları haqqında zəngin bilgilər saxlanmışdır. Çoxlu qanadlı tanrı şəkilləri və heykəlləri tapılmışdır. İnsan başlı buğa və İnsan başlı şir heykəllərinin də çoxusu qanadlıdır. Qanad isə uçmağın rəmzidir. Deməli, insanların uçmağının da bir ilkin kökü, qaynağı var!

Yuxarıda deyilənlərdən məlum olur ki, Yusif Vəzir Çəmənəzəminli Şumer, Babil, Assur dövrlərinə aid tarixi qaynaqlarla yaxından tanış olmuşdur. İndi haqlı olaraq belə bir sual ortaya çıxır:

- Y.V.Çəmənəzəminli bu qaynaqlarla harda və necə tanış olmuşdur? Həmin bilgilərə nə vaxt yiyələnmişdir?

Bu suallara cavab verilməsi ona görə əhəmiyyət daşıyır ki, romanın yazıldığı dövrə-ötən əsrin 20-30-cu illərinə qədər Azərbaycanda Fərhad Ağazadənin 1920-ci ildə "Azərbaycan" qəzetində çap olunmuş "Kitab tarixi" adlı məqaləsindəki [9] xırda-para fikirləri çıxmaq şərtilə Şumer, Babil və Assur tarixi, ədəbiyyatı və mədəniyyəti haqqında bircə cümlə belə yazıya rast gəlinmir. Yazıçının romanın proloqunda adlarını sadaladığı qaynaqlar da [10] həmin vaxtlarda Azərbaycanda olmamışdır. Deməli, adları sadalanan qaynaqları yazıçı Azərbaycanda əldə etməmişdir. Həm də roman ilk dəfə inqilabdan əvvəl yazılmışdır. Əgər bu qaynaqlar yazıçının əlinə düşməsəydi, çox güman ki, əsəri 1934-cü ildə yenidən və indiki şəkildə işləməyəcəkdi. Burada bir neçə məsələ aydınlaşır. Birincisi, bəlli olur ki, "Qızlar bulağı"nın son variantı əvvəlkindən tamamilə fərqlənən yeni bir əsərdir. İkincisi, görünür ki, Yusif Vəzir romanı 1934-cü ildə tamamlamışdı. Onu yenidən işləməyə isə qərarın qəbul edildiyi 1932-ci ildə başlamışdır. Nəhayət, məqalədəki "yeni qaynaqlar" ifadəsi elə-belə işlədilməmişdir.

Y.V.Çəmənşəminli 1920-ci ildə İstanbulda Azərbaycanın səfiri olmuş, XI qırmızı rus ordusunun işğalından və Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin devrilməsindən sonra bu vəzifədən özü çıxmışdır. Yazıçı Azərbaycana qayıda bilməmiş, uzun tərəddüdlərdən sonra Fransaya getmişdir. 1923-1926-cı illərdə Paris və onun yaxınlığındakı Klişi şəhərlərində yaşamışdır. Həmin illərdə Fransada assurologiya bir elm kimi güclü inkişaf edirdi. Bu da onunla bağlıydı ki, 1842-ci ildən başlayaraq fransız arxeoloqları İkiçayarasında irimiqyaslı arxeoloji qazıntılar aparır, tapılmış minlərlə gil kitabları və digər maddi mədəniyyət abidələrini daşıyıb Luvr muzeyinə gətirirdilər. Ona görə də Parisdə assurologiyanın və şumerşünaslığın inkişafı üçün zəngin maddi baza yaranmışdır. Burada həmin illərdə şumer və akkad dillərindəki gil kitablar oxunur, tərcümə olunur, nəşr edilir və araşdırılırdı. Paris dünyanın ən qabaqcıl assurologiya mərkəzlərindən biri sayılırdı.

Tarixi öyrənməyə çox maraq göstərən Yusif Vəzir Parisdə yaşaya-yaşaya burada gil kitabların oxunmasından, tərcümə və nəşrindən xəbərsiz qala bilməzdi. Burada yazıçının fransız dilini bildiyini də nəzərə almaq lazımdır.

Əminliklə demək olar ki, Y.V. Çəmənşəminli Fransada yaşadığı 1923-1926-cı illərdə Şumer məsələsi ilə yaxından maraqlanmış, fransız və digər Avropa şumerşünaslarının əsərlərini tapıb əldə etmiş, oxuyub çox zəngin biliklərə yiyələnmişdir. Yazıçı 1926-cı il aprelin 3-də Bakıya gəlmişdir. 1932-ci ildə "Qızlar bulağı" romanını yenidən işləməyə başlayarkən Fransadan gətirdiyi kitablardan və onlardan aldığı bilgilərdən böyük ustalıqla bəhrələnmişdir.

Deməli, Y.V.Çəmənşəminli ötən əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda Şumer, Akkad, Babil və Assur qaynaqlarını oxumuş, onların tarixinə, mədəniyyətinə dair zəngin biliklərə yiyələnmiş iki-üç ziyalımızdan biri olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Yusif Vəzir Çəmənzəminli. Qərardan sonra. Bakı, “Gənc işçi” qəzeti, 1934, 23 aprel.
2. Yusif Vəzir Çəmənzəminli. Qərardan sonrakı yeni əsərlərim. Bakı, “Gənc işçi” qəzeti, 1935.
3. Везир Ю. Оправдываю доверие. Баку, «Вьшка», 1935, 23 апреля.
4. Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin şəxsi arxivı. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. F21, sv. 21, 22, 23, 93, 221.
5. Yusif Vəzir Çəmənzəminli. Əsərləri. 3 cilddə, 2-ci cild. Bakı, 1968.
6. Sadıq İ. Şumer və türk dastanları. Bakı, Azərənəşr. 2012.
7. Sadıq İ. Şumerdə izim var. Bakı, Azərənəşr, 2008.
8. Sadıq İ. Şumer ədəbiyyatı. Bakı, Azərənəşr, 2013.
9. Ağazadə F. Kitab tarixi. Bakı, “Azərbaycan” qəzeti, 1920, 18, 28, 30, 31 mart.
10. Yusif Vəzir Çəmənzəminli. Qızlar bulağı. Bakı, Azərənəşr, 1934.

Islam Sadig

Y.V.CHAMANZAMINLI AND SUMERIAN SOURCES

Summary

The great Azerbaijani writer Y.V.Chamanzaminli was derived advantage from folklore very skilfully in his art activities. His novel “Girls spring” is raising great interest from this view point. Azerbaijan folk-lore motives meeting in the novel was learned, but Sumerian motives was left aside attention of explorers.

In this article, for the first time, was investigated Sumerian motives in the novel “Girls spring”, their primary source was found and was given a detailed exploration great examined. There were given a lot of convincing arguments for affirming that Y.V.Chamanzaminli indeed derived Sumerian motives. Besides this, was learned how writer acquainted with Sumerian sources in the 30 years of last century.

Ислам Садыг

Ю.В.ЧЕМЕНЗЕМИНЛИ И ШУМЕРСКИЕ ИСТОЧНИКИ

Резюме

Великий азербайджанский писатель Ю.В.Чемеземинли в своем художественном творчестве с большим мастерством питался из фольклора. Его роман «Девичий родник» с этой точки зрения вызывает большой интерес. Мотивы азербайджанского фольклора, встречающиеся в этом романе, изучены, но шумерские мотивы остались вне точки зрения исследователей.

В данной статье впервые исследованы шумерские мотивы, встречающиеся в романе «Девичий родник», выявлены их первоисточники, дано широкое объяснение. Для утверждения того, что Ю.В.Чемеземинли действительно питался из шумерских источников, приводятся многочисленные достоверные факты. Кроме того, изучены пути знакомства писателя с шумерскими источниками в тридцатых годах прошлого века.